

Ruumiin johdannaiset. Ruumiinosan nimityksiin korreloituvien suomen verbijohdosten semanttisesta luokittelemisesta

1 Johdanto

Ruumiinosien nimitykset ovat olleet paljon tutkittu ja kiinnostava aihe lingvistiikassa. Kontrastiiviset tutkimukset ovat osoittaneet eroja mutta myös yhtäläisyyksiä eri kielten järjestelmissä (ks. esim. Koski 1987; 1997) ja edelleen kehityksissä (ks. esim. Ojutkangas 2001). Suomen ja unkarin ruumiinosanasanastoa on vertailtu muun muassa fraseologian (Révay 2001; Fehér 2001) ja johdosten (Labádi-Bertényi 1993; Saarinen ja Labádi 1991; Labádi ja Saarinen 1991) osalta. Esimerkiksi verbijohdoksista saatu kuva kertoo, että unkarissa ruumiinosan nimityksistä derivoiminen on monipuolista ja produktiivista (ks. vars. Révay 2001: 116) ja yleisempää kuin suomessa, jonka johtamisjärjestelmä on unkaria jäykempi ja vähätuottoisempi.

Toki ei ole yllättävää, että eri kielet kielentävät samoja käsitteellisiä suhteita eri keinoin eri elementeistä (johdos, perussana tai analytyttinen ilmaus). Ruumiinosan nimitykset eivät nyky-suomessa leksikaalisesti motivoi ihmisen raajojen, muiden ruumiinosien tai aistien perustoimintoja, vaan verbijohdoksen sijaan ydintoimintojen kielentämiseen on vakiintunut johtamaton tai johtamattomaksi mielletty oma lekseemi, kuten *puhua, kuulla, nähdä, katsoa, haistaa, syödä, niellä, purra, puskea, lyödä* tai *kävellä*.¹ Poikkeuksiakin on. Esimerkiksi *käsitellä*-johdoksen konkreettinen, käsin tekemiseen viittaava semeemi korreloituu nykykielitajussakin *käsi*-lekseemiin (*käsitellä varovasti*), vaikka verbin merkitysvariaatiossa varsinainen kädellä toimiminen tai käsin tekeminen on taka-alalla (*käsitellä asia loppuun; käsittää*-verbi on sen sijaan irtautunut konkreettisen (käsin) kiinni saamisen tai tavoittamisen merkityksestä (vrt. NS s.v. *käsittää*). Tendenssinä on, että ruumiinosan nimityksestä derivoitu verbijohdos on yleensä merkitykseltään jotenkin spesifi (esimerkiksi *kätellä* ja *kieliä*), että verbijohdoksen derivaatiomerkitys on nykykäytön kannalta läpinäkyvä (*konntaaminen* eli

1 Tosin Lönnrot ehdottaa sanakirjassaan (1880) johdosta *jalkoa* 'gå, vandra, springa' (ks. Kytömäki 1992: 147), joka lienee hänen oma luomuksensa kielen rakennemahdollisuuksien rajoissa.

Lönnrotilla (ks. Kytömäki 1992: 120–157) on useita muitakin ruumiinosan nimitykseen korreloituvia verbijohdoksia, joiden status todellisen, varsinkin nykyisen kielenkäytön kannalta on kyseenalainen: *häntyä* (*häntä*) 'få svans'; *hampailla* 'begagna tänderna, tugga, äta' (samoin Jusleniuksella 1745; ks. Kytömäki 1992: 39); *hartioilla* 'yfvas, bröstä sig'; *naamailta* 'gapa, visa ansigtet, bese, betrakta'; *kawioita* 'nyttja hof, springa på hofvar', löpa'; *kielittää* 'varustaa; förse med'; *nenätä* 'vidröra med näsan, sticka näsan i'; *kidastaa* 'begagna sig af truten'; *huulittaa* 'varustaa; förse med'; *jalastaa* 'varustaa; förse med'; *sarweutua* 'bli hornig'.

nelin kontin kulkeminen ei synkronisesti motivoitu *kontta* tai *kontti* -lekseimin merkityksestä 'reisi; koipi, kinttu' (NS), tai että verbijohdos puuttuu useilta sellaisilta ruumiin osan nimityksiltä, joihin se voitaisiin motivoitua, esimerkiksi *ripsi* > **ripsitellä* 'räpytellä ripsiä'.

Ruumiin hahmottamisen ja sen osien nimeämisen kannalta ruumiinosanimien semanttinen kenttä on perusteltu tarkastelun kohde niin kielen sisällä kuin kielten välisesti. Johto-opillisen systeemin kannalta sen koherenttiutta joudutaan tarkastelemaan erilaisesta näkökulmasta. Käsittelen seuraavassa nykysuomen ruumiinosan nimityksistä johdettujen verbijohdosten semanttista kompositiota ja merkitystä johdosten semanttista luokittelua vasten: tarjoaako ruumiinosien nimitysten kenttä sellaisen kanta- tai korrelaattisubstantiivien luokan,² jolla on semanttista invarianssia johto-opillisesti? Pohdin myös, millaisia ongelmia johdosten analyysiin ja semanttisten tyyppien määrittelyyn voi liittyä. Aineistona käytän CD-Perussanakirjan (1997) potentiaalisesti ruumiinosan nimityksiin johto-opillisesti korreloivia verbejä. Näiden nykysuomeen vakiintuneiden johdosten lisäksi olen poiminut lisäesimerkkejä erillislähteistä (sanakirjat ja kieliopit) sekä johto-opin tutkimuksista.

2 Osa ruumista vai ei?

Kun tavoitteena on määrittellä ruumiinosan nimityksistä johdettujen verbien luokka, yksi semanttisen karakterisoinnin hankaluus liittyy siihen, kuinka ruumiinosiksi katsottavat tarkoitteet ja niiden nimitykset rajataan. Varsinaisiksi ruumiinosiksi luetaan tyypillisesti ruumiin inherentit osat, jolloin ulkopuolelle jäävät erilaiset epämuodostumat, kuten kyttyrä, sekä asentoa tai suhdetta edellyttävät tarkoitteet, kuten nyrkki ja syli (ks. Koski 1987: 25–26). Tällä tavoin karakterisointina johdokset *nyrkkeillä*, *syleillä* ja esimerkiksi *kouria* (jos *kouran* merkitykseksi rajataan käden asentoon viittaavaa hahmotus, ei laajentunut käyttötapa '(iso) käsi') eivät kuulu varsinaisten ruumiinosien nimityksiin korreloivien johdosten joukkoon. Ruumiinosan käsite ymmärretään useasti laajemmin siten, että siihen luetaan nyrkin ja sylin kaltaisten tarkoitteiden lisäksi sisäelimet, nesteet ja eritteet, jolloin sellaiset verbit kuin *veretä*, *veristää* ja *sapettaa* voidaan katsoa ruumiinosaverbeiksi. Rajatapauksia lienevät sellaiset suhteet kuin *hilse* : *hilsehtiä* ja *rusto* : *rustottua* tai *kutu* : *kutea* ja *hiki* : *hiota*. Oma kysymyksensä on sellaisten varsin abstraktitarkoitteisiin substantiiveihin korreloituvien verbien kuin *aistia*, *järkeillä*, *vainuta*, *vaistota* tai *älytä* mahdollinen yhteys ruumiinosan nimityksiin korreloituviin verbeihin, samoin sellaisen lainaperäisen korrelaatioparin kuin *bodi* : *bodata*.

Yleiskielinen ruumiinosien nimitysten karakterisointi johtaa rajatapauksiin. Biologian tai lääketieteen mikroleksikoiden käsitteenmäärittelykään ei ole ongelmaton tai hedelmällinen lähtökohta, koska kielen käyttöön kuuluu arkitieto ja siihen liittyvä hahmotus, esimerkiksi hebrean verbi *naxar* 'kuorsata' on johdettu substantiivista *nxir* 'sierain' ja verbi *he'ezin*

2 Korrelaatiolla viitataan synkroniseen samajuuristen lekseemien suhteeseen ja kantasanaletettuna suuntaiseen johtosuhteeseen. En käsittele tässä deverbaalia verbiderivaatiota sen oletusarvoisuuden vuoksi, esimerkiksi (semanttinen) seuraamisverbi (ks. Pajunen 2001: 230) *jaloitteluttaa* suhteessa denominaaliseen johdokseen *jaloitella*. Toki ruumiinosaverbeissä on derivaatioketjun aukkoja, esimerkiksi ? *jaloittaa* ei ole reaalistunut muoto, samoin nyrkillä lyömisen semelfaktiivinen koodaus ei ole verbiintynyt (?nyrkittää tms.), vaan *nyrkkeillä* koodaa tai ainakin implikoi yhtä useampaa nyrkin iskuä.

'kuunnella' substantiivista *'izen* 'tasapaino' (vrt. sisäkorva) (Petruck 1995: 292). Vaikka *maksoittuminen* morfologisesti viittaa *maksa*-lekseemiin, ei sanan denotaatio liity *maksa*-elimeen 'hepar' lääketieteen terminologiassakaan ('muuttua maksakudosta muistuttavaksi' CD-Ps).

Osa ruumiinosien nimityksistä on spatiaaliselta ekstensioltaan epätarkkoja, esimerkiksi *poski*, *kuve*, *kylki* tai *uuma*. Vaikka *hartian* ja *selän* tarkoittamien ruumiin alueiden rajat ovat osin liukuvia (ks. Koski 1987: 30), ei tämä oletusarvoisesti vaikuta verbijohdoksen tulkintaan. Tärkeämpää kuin tarkan ruumiinosan hahmottaminen toiminnassa on ruumiinosan tarjoama motivaatio toiminnan nimeämiseen. Painisanastossa *selättäminen* tarkoittaa nimenomaan hartioiden koskettamista maahan, ei niinkään selän, mutta havainnon kannalta ihminen on kokonaisvaltaisesti katsottuna selällään. *Jalka*-substantiivi on sillä tavoin kaksihakmottainen, että se voi viitata koko raajaan tai vain jalkaterään (samoin *käsi*), mikä ei ole *jaloitella*-verbin merkityksen 'kävellä liikuntaa saadakseen, piristyäkseen' (NS:ssa myös *jalkailla*) kannalta relevanttia. Peukalo on "varsinaisten" sormien ulkopuolinen jäsen, mutta myös siis sormi, mikä ei aiheuta tulkintaongelmia *sormeilla*-verbin merkitysmotivaatiossa.

Oma kysymyksensä on ihmisruumiin ja eläinten ruumiin erottaminen korrelaattisubstantiivien tarkastelussa. Substantiivin merkitys voi kattaa sekä ihmisen että eläimen ruumiinosan, jolloin verbijohdos ei tee eroa toiminnan suorittajan suhteen, esim. *kissa kynsi puuta*, *uhri kynsi ryöstäjän kasvoja*. Jotkin ruumiinosanimet katsotaan primaaristi ihmiseen viittaaviksi, jolloin verbijohdos korreloi substantiiviin molempien semeemien kanssa, esim. *ministeri kätteli vieraat*, *simpanssi opetettiin kättelemään* (*käsi* 1. 'ihmisen raaja', 2.'joidenkin eläinten raaja; koneen osa' CD-Ps). Ihmisen ruumiinosia voidaan kielentää myös toissijaisen kategorioinnin kautta, kuten *nokka* 'nenä', *käpälä* 'käsi' ja *sorkka* 'käsi tai jalka'. Substantiivien status verbijohdosten semantiikassa ei näissä tapauksissa seuraa systemaattisesti metaforan affektiivista luonnetta: verbi *nokkia* viittaa ensisijaisesti eläimen nokan avulla toimimiseen, verbeillä *käpälöidä* ja *sorkkia* ei tällaista merkitystä ole, vaan ne motivoituvat substantiivien *käpälä* ja *sorkka* metaforisesta käytöstä. *Nokkia*-verbin kuvallinen käyttö 'moittia jne.' ei sen sijaan motivoitu ihmisen nenään viittaavasta *nokka*-substantiivin semeemistä, vaan *nokkia*-verbin hakkaamismielteestä.

Ihmisen ja eläimen ruumiin erottaminen ei verbijohdosten merkitysten kannalta näyttäisi yleisesti merkitsevältä, vaikkakin kantasubstantiivien luokituksessa voi olla eroja, esimerkiksi jo mainittu *kyttyrä* on kamelilla katsottava ruumiin inherentiksi osaksi, joten sen status on ruumiinosan nimitysten kentässä erilainen kuin ihmisistä puhuttaessa. Vain eläinten ruumiinosaan korreloitava verbi on *siivittää* 'haavoittuvan linnun lentäminen' (NS; CD-Ps:ssa on metaforinen merkitys 'antaa nopeutta, lennokkuutta').

Oma näkökulmansa ruumiinosan nimitysten tarkastelussa on tyyliltään tai rekisteriltään eroavien samatarkoitteisten kantasubstantiivien verbiintyminen. Puhemielessä tapaa osin leikillistä *vatsa*-substantiivin edelleenjohdosta *vatsoitua* 'tulla vatsakkaaksi', jonka rinnalla esiintyy erikantainen variantti *mahoittua* (vrt. *vatsakas*- ja *mahakas*-adjektiivien rinnakkaisuus CD-Ps:ssa). Esimerkkejä vain ruumiinosan arkiseen nimitykseen korreloivista verbeistä ovat *pyllistää* 'kumartua takapuoli (= pylly) pitkällä' (NS:ssa myös merkityksessä 'kaataa kumoon'; SSA katsoo myös verbit *pyllähtää*, *pylläyttää* jne. substantiivikantaisiksi (vrt. *pyllähtää istualleen*), joskin koko pesye on alkujaan deskriptiivinen) ja *tissitellä* 'juoda rintamaitoa', jota tapaa jonkin verran imettävien äitien arkipuheessa, esimerkiksi *Yöllä vauva saattaa tissitellä kolmekin kertaa* (verkkolehden keskustelupalstalla). Korrelaattisubstantiivin monipuolinen

käyttö voi aiheuttaa verbijohdoksen semanttisen motivaation tulkinnallisuutta, kuten *kyrpiintyä*-verbin merkityksen 'saada jostakin tarpeekseen, tympiintyä, suuttua' motivoituminen alatyylisestä sukuelimen nimityksestä (murteissa ja slangissa on kymmeniä sellaisia verbijohdoksia, jotka viittaavat sukupuolilyhteyteen ja joiden kantasanana on sukuelimen varsinainen tai toissijainen nimitys, esimerkkejä ks. Jussila ja Länsimäki 1994: 687–689).

Osalle ruumiinosan nimityksiä on tyypillistä metonymiaan perustuva systemaattinen polysemia, esimerkiksi *hanskan peukalo*, *sormikkaan sormi*, *housun polvi* ja *takin selkä*. Tällaiset semeemit eivät kuitenkaan saa verbikorrelaattia mielekkään toiminnan puuttumisen vuoksi (**peukaloida* 'laittaa sormi hanskan peukaloon tms.'). Samoin ruumiinosan nimityksille tyypillinen transponointi koneisiin tai muihin elottomiin objekteihin ei yleensä heijastu jatkoderivaatioon, esimerkiksi *jalka*-lekseemin esineiden jalustaosaan viittaava semeemi (*pöydän jalka*) ei verbiinny. Harvoja poikkeuksia lienevät verbi *niveltää* 'liittää tai kytkeä nivelellä', joka korreloituu ensisijaisesti *nivel*-lekseemin koneen liitinkohtaan viittaavaan semeemiin, ei ruumiinosan nimeen, sekä verbi *nenästä* 'vetää vene kokasta (= nenä) maihin' (NS:ssa). Samoin verbi *kaulata* 'poistaa puun kuori parin senttimetrin leveydeltä, jotta puu kuivuisi pystyyn' (CD-Ps) korreloi *kaula*-lekseemin laajentuneen, kaulamaista osaa tarkoittavan semeemin kanssa.

Se, että polyseeminen *koura*-substantiivi voi viitata käden asentoon ja myös koneen kouramaiseen osaan (*kaivurin koura*, jonka käyttämistä ei sanottane *kourimiseksi*), ei suoraan motivoi *kouria*-verbin laajentunutta käyttöä (*vatsaa kourii*), vaan kyseessä on toiminnan, sen tavan ja tuloksen kokonaismielikuvaan pohjaava metafora (vrt. osin *kuoleman kourissa* jne.). Koska derivaatio on semeemikohtaista, saattaa kannan polysemiasta seurata aukkoisia derivaatioketjuja, esimerkiksi *hammas* 1. 'suussa oleva luunmuodostuma' > *hammastella* 'irvalla, nälviä', *hammas* 2. 'terävä ulkonema, pii' > *hammastaa* 'varustaa hampailla' (CD-Ps).

3 Ruumiinosaverbin denominaalisuuden määrittelystä

Johdosten analyysissa törmätään vääjäämättä kantasanana ja johtosuhteen määrittelyn kriteereihin. Denominaalista tulkintaa voi heikentää se, että johtosuhteen suunta tai kantasanana olemassaolo ei ole diakronisesti selvä, tai se, että johdoksen merkitys ei ole tarpeeksi analyttinen, läpinäkyvä tai motivoitu oletettuun kantasanaan nähden. Käytännössä tulkinnaan selvät tapaukset ovat kohtia erilaisilla jatkumoilla. Ruumiinosan nimityksen sisältäviin verbijohdoksiin liittyy leimallisesti metaforisuus ja merkityksen spesifisyys (ks. Lehrer 1990: 237) ja myös yhteys leksikaalistumis- ja idiomaatistumiskehityksiin. Käsittelen seuraavassa joitakin esimerkkejä ruumiinosan nimityksiin potentiaalisesti korreloivista verbeistä.

Nykykielen kannalta merkityksen läpinäkyvyyden menettäneitä verbejä ovat *potkia* ja *potkaista* (*potka*), *kontata* (*kontta* 'jalka, sääriilu, kinttu, koipi'), *käsittää* (paralleeleista muissa kielissä ks. Haser 2000: 179) ja *rynnätä* (*rynnäs* : *ryntäät*). Verbien *päihtyä*, *päihittää*, *päytyä* ja *päättää* merkitystä ei voida synkronisesti motivoida *pää*-lekseemin ruumiinosaa tarkoittavasta semeemistä, vaikka verbit alkuaan katsotaan siitä johdetuiksi (ks. SSA s.v. *pää*; *päytyä*; *päättää*). Samoin *korvata*-verbin nykymerkitys 'hyvittää, kompensoida' (alk. myös 'pienentää, tyypistää') on vaikea johtaa kuuloelintä tarkoittavasta *korvasta* (ks. SSA s.v. *korva* 'kuuloelin; kahva, kädensija'). Hämärä alkuperäiseltä yhteydeltään *kieli*-lekseemin kanssa on *kieltää*-verbi jatkoderivaatioineen (ks. Koski 1982: 76; SSA s.v. *kieltää*). *Näppi*-lekseemin mahdollinen

synkroninen korrelaatio *näp*-pesyeen verbistöön *näpistää*, *näppäillä*, *näpistellä*, *näpelöidä*, *näpätä* ja *näpäyttää* on historiallisesti epäselvä. Samoin semanttinen yhteys verbin *sorkkia* ja substantiivin *sorkka* välillä tuntuu selvältä, vaikka verbi saattaa olla alkuaan deskriptiivistä sanuetta (SSA s.v. *sorkkia*).

Sellaisten verbien kuin *ryömiä* (*ryömä* 'kämpälä'), *yskiä* (*yskä* 'rinta') (Hakulinen 1979: 283) tai *laappia* 'kävellä pitkin askelin' (NS) (*laappa* 'kämpälä') (Lehtinen 1976: 72) tulkitseminen ruumiinosan nimityksestä johdetuiksi ei ole synkronisessa tarkastelussa perusteltua. Verbit *tassuttaa* ja *tassutella* assosioitunevat nykyisessä kielenkäytössä *tassu*-substantiivin kanssa, vaikkakin sanat eivät ole johto-opillisessa suhteessa vaan eri alkuperää. (Ks. Jääskeläinen 2004: 243, 258.)

Johto-opillisten ja semanttisten substantiivi-verbi-suhteiden tulkintaa monimutkaistaa lekseemien polysemia, toissijaiset ja laajentuneet merkitykset. Monimerkityksisen lekseemin primaarimerkityksen tulkinta ei aina ole yksiselitteistä. Vaikkakin tendenssinä on, että ruumiinjäsentä tarkoittavan polyseemisen lekseemin ruumiin osaa denotoiva semeemi on primaari, ei periaate ole ehdoton (ks. Koski 1987: 37; 2002: 220–222; Ojutkangas 2001: 31–32). Tämän vuoksi kaikkien nykykielen kannalta selvältä näyttävien tapausten tulkitseminen automaattisesti ruumiinosannimityksen johdoksiksi ei ole perusteltua. Osa verbijohdoksista on sellaisia, että niiden merkitys korreloi vain substantiivin abstraktitarkoitteisen semeemin kanssa, esimerkiksi *rinnastaa* (*rinta*-sanana merkitysvariaatiosta ks. Ojutkangas 2001: 220–224) ja *polveutua* (vrt. *sukupuolvi*). Toisaalta verbin merkitys voi rajata denotaatioaltaan jatkumonluonteisen substantiivin tietyn tarkoitteen, esim. *suudella*-verbi viittaa vain ihmisen tai eläimen suuhun (vrt. *säkin suu*, *joen suu* jne., *suu*-lekseemin viittaushajonnasta ks. Koski 2002: 221). Sellaisen pesyeen kuin *haaroo*, *haarautua*, *haarastaa* (NS) derivaation motivointi *haara*-substantiivin ruumiinosaan viittaavista semeemeistä *haara(t)* 'jalat; jalkojen yhtymäkohta' on puolestaan epätodennäköistä.

Ruumiinosaa tarkoittaville substantiiveille tyypillinen metaforinen tai idiomaattinen käyttö (ks. Nenonen 2002: 169–182) ei automaattisesti vaikuta verbijohdoksen derivointiin, esimerkiksi *kantaa hartioillaan*, *vetää nenästä* tai *vetää lonkkaa*, *tehdä lonkalta* (vrt. unkarissa Labádi-Bertényi 1993: 88). Joitakin paralleeleja ovat muun muassa *nokittaa* 'pokerissa: korottaa toisen asettamaa pelipanosta' : *kymppi nokkiin* (= nenä, metonyyminen viittaus henkilöön), *huuleilla* 'heittää huulta, vitsailla' : *heittää huulta* (vrt. myös *huuliveikko* 'leikinlaskija, jutunkertoja'), *siipeillä* 'elää toisen kustannuksella' (eli siivellä) ja *'sydämistyä'*suuttua sydänjuuriaan myöten' : *sydänjuuret*, *sydämisy*, *sydän* 'sisin' jne.

Ruumiinosannimiin korreloituvat verbijohdot laajenevat merkitykseltään muiden I-verbien tapaisesti yleisempää mutta konkreettista toimintaa koodaamaan, esim. *kouria*, *kynsiä* ja *sorkkia*. Verbi *kieliä* 'juoruta, kannella; ilmaista, paljastaa, kertoa' motivoituu *kieli*-substantiivin semeemistä 'elin' tai 'puheenjärjestelmä', mutta verbin käyttö on yleensä abstraktimpaa, ilman viittausta kielielimeen (vrt. kuitenkin osin juoruaminen). Samoin osa verbeistä koodaa tunteita ja niiden ilmaisemista tai muuta affektiivista kommunikaatiota, esimerkiksi *hammastella*, *huuleilla*, *kuuhkota*, *leukailla* ja *niskoitella*. On huomattava, että ruumiinosaverbien rajoittuneiden tai metaforisten merkitysten ei tarvitse olla historiallisen kehityksen tulosta (leksikaalistumista tai idiomaattistumista) vaan verbijohdosten primaarimerkityksiä. Tällainen on denomiinaaliselle johdokselle enemmän oletusarvoista kuin epätyypillistä: esimerkiksi *puukottaminen* ei ole mitä tahansa puukon käyttämistä tarvekaluna vaan puukolla iskemistä vahingoittamistaroituksessa jne. (vrt. Fodorin analyysi englannin *paint*-verbistä, ks. Kiparsky 1997: 476).

4 Ruumiinosaverbit ja semanttiset johdostyyppit

Kielioppien ja johdostutkimusten merkitysluokituksessa ruumiinosan nimityksistä johdetut tai niihin korreloituvat verbit saavat osin erilaisia tulkintoja suhteessa semanttisiin tyypeihin (ks. Jääskeläinen 2004: 34–46; laajemmin ks. Kytömäki 1992). Esimerkiksi Cannelin (1930: 19) jättää muutaman johdoksen (*niskoitella*, *suudella*, *varvastella*) kymmenkohtaisen luokituksensa ulkopuolelle niiden semanttisen tulkinnan hankaluuden vuoksi (samalla hän toteaa, että luokkia voi toki eritellä spesifimminkin).

Johdosten semanttinen luokittelu on kriteerisidonnaista, kuten johdoksenkin määrittely.³

Merkitystyyppien postulointi ja niihin sijoittumisen hankaluus on seurausta itse ilmiön, denominaalisen verbiderivaation luonteesta; johdinten semanttinen tyhjyys ja johdosten semanttinen variaatio johtuvat niiden kielenkäyttöä palvelevasta tehtävästä (ks. Laakso 1997: 297). Denominaalisten verbien semanttisen luokittelun invarianssia on haettu tyypillisesti kantanominin tarkoitteen roolista verbin ilmaisemassa toiminnassa, ja tätä kuvataan kantanominin sisältävällä parafrasilla.

Suuri osa ruumiinosan nimityksistä derivoiduista verbijohdoksista lukeutuu näin merkitystyybiltään instrumentatiivisiksi. Väline-roolin ensisijaisuutta puoltaa osin se, että varsinkin ruumiinjäsenet voidaan hahmottaa esinemäisiksi tarkoitteiksi, toisaalta välineet ja työkalut voidaan nähdä ikään kuin ruumiin ekstensioina (ks. Jääskeläinen 2004: 210).⁴ Näin ruumiinosan käsite voi käyttäytyä johdoksen semanttisessa rakenteessa tyypillisen välineen tai työkalun tavoin. Prototyypisen välineen piirteitä ruumiinosa ei kuitenkaan täytä, jos sellaisiksi oletetaan artefaktisuus, kädessä pidettävyys tai patienttitarkoitteen muutos (ominaisuudet eivät toki ole pakollisia; rajanvedon koontia ks. Jääskeläinen 2004: 118–155). Karkeasti tulkiten instrumentatiivisiksi voidaan lukea sellaiset verbit kuin *jaloitella* 'kävellä liikuntaa saadakseen' (NS:ssa myös *jalkailla* 'jaloitella'), *kämmentää* leik. 'kätellä', *kouria* ~ *kouraista*, *kynsiä*, *käpälöidä*, *käsitellä*, *kätellä*, *nilkuttaa*, *nokkia* ~ *nokkaista*, *nyrkkeillä*, *pyllistää*, *reisiä*, *suudella*, *silmätä* ~ *silmäillä*, *sorkkia* ja *sormeilla* (NS:ssa lisäksi muun muassa *kahmaloida* [*kahmalo* 'yhdessä olevat kourat'] ja *räpylöidä* 'liikkua räpylöillä').

Kausatiivijohdosten useanlaisiin alaryhmiin (ks. Kytömäki 1992: 268) ruumiinosan nimityksiin korreloituvia verbijohdoksia voidaan luokitella seuraavasti: Privatiivisia (poistamista tarkoittavia) ovat verbit *höyhentää*, *kyniä*, *karvoa*, *nahkoa*, *ruotia*, *suolistaa*, *suomustaa* (NS *kettää*). Instruktiivinen (kannan tarkoitteella varustamista tarkoittava) on verbi *nahoittaa* 'päällystää nahalla'. Tietyin kriteerein lokatiivisiksi (kannan ilmaisemaan paikkaan saattamista tarkoittaviksi) voidaan lukea verbit *jalkautua* ja *jalkauttaa* 'komentaa miehet laskeutumaan ajoneuvosta (taistelujärjestykseen)' (myös laajentunutta käyttöä, esim. *jalkauttaa yrityksen strategia* jne.) ja *syleillä*. Muunlaisiksi kausatiivijohdoksiksi voidaan lukea verbit *kaulailla* 'halailta' (vrt. *olla kaulakkain*) ja *selättää* (laittaa selälleen; vrt. myös instruktiivinen luenta 'aiheuttaa, että selkä on lattiassa'), kausatiivien tai muutosjohdosten tyyppiin kuuluu luennasta

3 Esimerkiksi kolmessatoista suomen ja englannin denominaalisten verbien luokituksessa merkitystyyppien määrä vaihtelee 3 ja 21 välillä (ks. Jääskeläinen 2004: 43; periaatteista ks. myös Laakso 1997).

4 Ruumiinosien hahmottamista toiminnan instrumenteiksi heijastanee myös se, että ruumiinosa voi olla luontevasti verbin merkitykseen sulautuneen väline-argumentin adjunktiasemainen tarkennus, *lipota käsikourulla*, *kammata sormilla*, ja yleisestikin verbin tyypillinen väline-argumentti, *hakata nyrkillä*, *sekoittaa sormella*.

riippuen verbi *polvistua* (vrt. *olla polvillaan*). Muutosjohdokseksi (Kytömäki 1992: 265) voidaan tulkita verbi *vatsoittua*.

Vain metaforisen merkitystulkinnan korrelaattisubstantiiviinsa nähden saavat johdokset *hammastella* 'irvailta', *huuleilla* 'heittää huulta, vitsailla', *käsittää*, *leukailla* ja *sapettaa*, joiden sijoittaminen perinteisiin merkitystyyppisiin on väkinäistä. Myöskään verbi *niskoitella* ei luontevasti sovi instrumentatiiviseen tyyppiin, koska verbin metaforinen merkitys 'panna vastaan, vastustella' ei korreloitu *niska*-lekseemin ruumiinosaa tarkoittavan merkityksen kanssa (vrt. idiomi *nakella niskojaan*). Samoin sellaiset parit kuin *sydän : sydämistyä* ja *tukka : tukistaa* jäävät perinteisten merkitystyyppien ulkopuolelle kannan tarkoitteen ja toiminnan suhteen omaleimaisuuden vuoksi.

Useat ruumiinosaverbit ovat jollakin tapaa merkitykseltään spesifioituneita: Omavoimaista liikettä koodaavat kulkemisverbit *jaloitella* ja *nilkuttaa* eivät ilmaise puhdasta tai pelkkää ruumiinjäsenen avulla liikkumista; *jaloittelemisen* ei ole merkitykseltään synonyyminen *kävelemisen* kanssa (*kävellä kotiin*, *kävellä käsillään*, *kävellä puujaloilla*, vrt. *?jaloitella kotiin*, *jaloitella käsillään*, *jaloitella puujaloilla*) eikä *nilkuttamisen* motivaationa ole nilkka liikkumisen välineenä. Käden ja sormen nimityksestä motivoituneet johdokset *sormeilla*, *peukaloita*, *käpälöitä* ja *näpeliä* sisältävät kielteisen usein implikaation. *Silmääminen* ei ole neutraalia katsomista, vaan tietoista tarkastelua. Tällaiset eriytyneet merkitykset saattaisi voida tulkita niinkin, että perustoimintojen koodaamisessa neutraali peruslekseemin käyttö on tunnusmerkitön ja ruumiinjäsenen kautta leksikalisointi tunnusmerkkinen strategia. Toisaalta merkityksen rajoittuneisuuden tai erikoistuneisuuden mahdollisuus on tyypillistä muullekin denominaaliselle johdolle, koska verbi juuri sisältää yhden argumentin, joka motivoi toiminnan kielennyksen, vrt. *suoria ~ kammata hiukset*. Tässä mielessä yksittäiset havainnot ruumiinosan nimityksiin korreloituista verbeistä eivät anna perustetta olettaa erityiskäyttämistä.

5 Semanttisen kentän verbiintyminen

Ruumiinosan nimityksiin korreloivat verbijohdokset ovat nykysuomen yleiskielessä melko suppea ja sisäiseltä jäsentyneisyydeltään heterogeeninen luokka. Toki laajempi näkökulma lisää lekseemien määrää, esimerkiksi murteet ja arkinen kielenkäyttö sekä kaunokirjallinen aineisto tarjoavat lisäesimerkkejä, kuten NS:sta voidaan havaita. Osa NS:n ruumiinosan nimityksistä johdetuista verbeistä on nykykielenkäytössä jo harvinaisia, esimerkiksi *aivoiteilla* 'ajatella' (nykyisin vain leikillisesti käytetty nominaalitus *aivoitus* 'ajatus, aie'; CD-Ps). Sen sijaan NS:ssa harvinaiseksi katsottu verbi *varvastaa* 'kävellä tai juosta varpaillaan' on nykykielessä saanut uuden käyttöyhteyden kävelemään opettelevasta lapsesta puhuttaessa, *kävellessään 2-vuotias poikamme varvastaa oikealla jalalla* (verkkolehden keskustelupalsta). Muutoin ruumiinosanimien status uusien verbijohdosten motivoijana on vähäinen joitakin satunnaisderivoiteja lukuun ottamatta, esim. *peukutella* 'soittaa peukalolla lyömällä (bassokitaraa)' tai puhekielessä jo vakiintuneempi *keuhkota* 'hiiltyä, raivota'.

Edellä käsiteltyjen verbien korrelaattisubstantiivit voidaan koota ruumista jäsentävän neljän alueen (ks. Koski 1987: 51) mukaan seuraavasti (tässä ei ole tehty eroa varsinaisten johdosten, historiallisesti epävarmojen tai johtosuhteeltaan haalistuneiden lekseemiparien tai varsinaiseen ruumiinosaan viittaamattomien verbien kesken, myös CD-Ps:n ulkoiset tapaukset ovat mukana; lisäksi voitaisiin erottaa sisäelimet ja nesteet tms.):

- Pää: pää, leuka, suu, silmä, hammas, tukka, nokka, korva, kieli, aivo(t), nenä
- Vartalo: keuhko, vatsa, maha, kyrpä, pylly, niska, kaula, syli, rynnäs
- Jalka: jalka, polvi, kynsi, sorkka, reisi, nilkka, potka, varvas, kontta
- Käsi: käsi, sormi, peukalo, peukku, nyrkki, koura, näppi, kápälä, kämmen

Näyttää siltä, että ruumiinosan nimitykset eivät tarjoa yhtenäistä lähtökohtaa verbijohdosten semanttiselle luokitukselle ja muulle tarkastelulle (ks. myös Kellyn 1998 testien tulokset). Syyt ovat useanlaiset. Ensinnäkin ruumiinosien nimitysten ja verbijohdosten metaforinen tai muunlainen käyttö, osin substantiivien ikä ja herkkyys kieliopillisiin tai idiomaattisiin kehityksiin ruokkinevat myös verbijohdosten merkitysmotivaation kirjoa. Tärkeämpi syy on, paitsi että ruumiinosien nimitysten semanttinen kenttä on jäsenyykseltään epäkoherentti, se ei funktion tai toiminnan tarkastelun kautta tarjoa yhtä selkeää mallia verbijohdosten motivoimiseksi. Funktio voidaan tässä ajatella karkeasti kolmella tapaa anatomisesti (*jaloitella*), antroposentrisesti (*kätellä, tukistaa, reisiä*) tai vain verbijohdoksen tai lauseen rakentaman käsitteistyksen näkökulmasta (*niskoitella, keuhkota, pyllistää*) (kaksi jälkimmäistä tapaa ovat osin päällekkäiset). Kaikkiaan ruumiinosat ovat toiminnan ja siten verbiderivaation semanttisen motivaation kannalta luonteeltaan sisältöluokka, jonka jäseniä ei yhdistä yksittäinen funktionaalinen komponentti, vain pelkkä semanttinen tai käsitteellinen kenttä. Tämä sallii sen, että niihin korreloituvan verbijohdoksen merkitys voi vaihdella semanttisen tyyppin kannalta kulloisenkin kielentämistarpeen tai valitun nimeämismotivaation mukaan.

Ruumiinosan nimitykset ovat verbijohdoksille enemmän sekatarvakauppa kuin yhden tuotteen erikoisliike. Tällaiseen vertautuvat esimerkiksi soitinten nimitykset, jotka unkarissa verbiintyvät produktiivisesti, *zongorázik* 'soittaa pianoa', *gitározik* 'soittaa kitaraa' jne. (ks. Saarinen ja Labádi 1991: 88; suomessa satunnaisesti myös *kitaroida, bassotella*), tai kulkuvälineiden nimitykset, joiden rooli toiminnassa tarjoaa eheän mallin merkitystyyppille ja potentiaalisille johdoksille: *autoilla, veneillä, pyöräillä, lumilautailuilla, pulkkailla*.

Lähteet

- CANNELIN, Knut 1930. Havaintoja suomenkielen denominaalisten johdannaisverbien alalta. Vähäisiä kirjelmiä LXII (eripainos Suomi V, 10:stä). Helsinki: SKS.
- CD-PS = CD-Perussanakirja. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 94. Helsinki: Edita 1997.
- FEHÉR, Nikolettta 2001. Frazeologizmusok a finnben és a magyarban: kéz és láb. Specimina Fennica. Tomus X. Kaukovertailuja III. Savariae, 7–28
- HASER, Verena 2000. Metaphor in semantic change. – Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective. Barcelona, Antonio (toim.). Berlin: Mouton de Gruyter.
- HAKULINEN, Lauri 1979. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- JUSSILA, Raimo – LÄNSIMÄKI, Maija 1994. Se siitä. Suomen kielen seksisanakirja. Porvoo: WSOY.

- JÄÄSKELÄINEN, Petri 2004. Instrumentatiivisuus ja nykysuomen verbinjohto. Semanttinen tutkimus. *Jyväskylä Studies in Humanities* 22. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- KIPARSKY, Paul 1997. Remarks on Denominal verbs. – Complex predicates. Alsina, Alex, Bresnan, Joan & Sells, Peter (toim.). Stanford California: CSLI Publications.
- KOSKI, Mauno 1982. Suomen johto-opin morfologiaa. *Fennistica* 4. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- KOSKI, Mauno 1987. Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1). – Kontrastiivista kielentutkimusta I. Koski, Mauno (toim.) *Fennistica* 8. Turku: Åbo Akademi, Finska institutionen.
- KOSKI, Mauno 1997. Selkä. – *Sananjalka* 39, 17–29.
- KOSKI, Mauno 2002. Semanttinen tyhjiö. – *Tähendusepüüdja – Catcher of the Meaning*. Pajusalu, Renate & Hennoste, Tiit (toim.). Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli.
- KELLY, Michael H. 1998. Rule and idiosyncratically derived denominal verbs: Effects on language production and comprehension. – *Memory and Cognition* 26, 369–381.
- KYTÖMÄKI, Leena 1992. Suomen verbiderivaation kuvaaminen 1600-luvulta nykypäiviin. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 40. Turku: Turun yliopisto.
- LAAKSO, Johanna 1997. On verbalizing nouns in Uralic. – *Finnisch-Ugrische Forschungen* 3/54, 267–304.
- LABÁDI-BERTÉNYI, Gizella 1993. Verbijohdokset ruumiinosien nimistä. – *Systeemi ja poikkeama*. Juhlakirja Alho Alhoniemen 60-vuotispäiväksi 14.5.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 42. Turku: Turun yliopisto.
- LABÁDI, Gizella – SAARINEN, Sirkka 1991. *Testrésznevekböl képzett igék – Suomi ja Unkari rinnakkain*. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Alhoniemi, Alho, Nyikos, István & Paunonen, Heikki (toim.). *TYSJYKLJ* 38. Turku: Turun yliopisto.
- LEHRER, Adrienne 1990. Polysemy, conventionality, and the structure of the lexicon. – *Cognitive linguistics* 1–2, 207–246.
- LEHTINEN, Raija 1976. Nykky-suomen 2-tavuisten *i*-vartaloisten verbien semanttista ryhmittelyä. – *Kielitieteellisiä lehtiä*. Lehtinen, R. & Lehtinen, T. ym. (toim.). *Suomi* 120:4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- NENONEN, Marja 2002. Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologisia piirteitä suomen kielessä. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- NS* = Nykky-suomen sanakirja. Helsinki: WSOY 1951–1961.
- OJUTKANGAS, Krista 2001. Ruumiinosanimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa. *SKST* 845. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAJUNEN, Anneli 2001. Argumenttirakenne. Asiantilojen luokitus ja verbien käyttäytyminen suomen kielessä. *Suomi* 187. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PETRUCK, Miriam L. M. 1995. Frame semantics and the lexicon: Nouns and verbs in the body frame. – *Essays in semantics and pragmatics*. In Honor of Charles J. Fillmore. Shibatani, Masayoshi & Thompson, Sandra (toim.). *Pragmatics & Beyond* 32. Amsterdam: John Benjamins.

- RÉVAY, Valéria 2001. Ruumiinosien nimistä johdettujen sanojen ja fraseologisten ilmausten unkarilais-suomalainen kontrastiivinen tutkimus. – Specimina Fennica. Tomus X. Kaukovertailuja III. Szombathely, 115–123.
- SAARINEN, Sirkka – LABÁDI, Gizella 1991. Suomen ja unkarin denomaalisesta verbinjohdosta. – Suomi ja Unkari rinnakkain. Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkielmia. Alhoniemi, Alho–Nyirkos, István–Paunonen, Heikki (toim.). TYSJYKLJ 38. Turku: Turun yliopisto.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä 1-3. Etymologinen sanakirja. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 1992.